

ԴՌՆՓԱԿ ՊԱՏԱՐԱԳԻ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԸ ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԾԻՍԱԿԱՐԳՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ COVID-19, հայոց ծիսակարգ, պատարագ, գավիթ, Մեծ պահք, ներսես Շնորհալի, ներսես Լամբրոնացի, Սիմեոն Պղնձահանեցի, Գրիգոր Տաթևացի, Սիմեոն Երևանցի:

Մուտք

COVID-19 համավարակի թելադրանքով 2020-2021 թթ. համայն քրիստոնյա աշխարհն սկսեց պատարագն ու ժամերգությունները կատարել դռնփակ՝ առանց հավատացյալների մասնակցության: Այս պրակտիկան աննախադեպ էր աշխարհի, բայց ոչ Հայ Առաքելական Եկեղեցու համար, քանի որ Միջնադարում դռնփակ պատարագը հայոց ծիսակարգի ամենաբնութագրական հատկանիշներից մեկն էր: Որպես այդպիսին՝ դռնփակ պատարագն ու եկեղեցուց դուրս կատարվող ժամերգությունները դարձան հայ-ասորական, հայ-բյուզանդական և հայ-լատինական ծիսադավանական քննարկումների ու բանակցությունների առարկաներից մեկը: Այս հոդվածով փորձ է կատարվել ի մի բերել ու վերլուծել ուշագրավ այս երևույթի վերաբերյալ պահպանված մատենագրական վկայությունները՝ ուրվագծելով դրա ակունքներն ու պատմական ընթացքը մինչև մեր օրերը:

Պատարագին մասնակցելու սահմանափակումները վաղ շրջանում (Դ-Է դդ.)

Քանի որ պատարագը եկեղեցու կյանքի կիզակետն է և նրան անգամակցելու արտահայտությունը¹, այս խորհրդին մասնակցելու հարցը եկեղեցական իրավունքի կարգավորման առարկա դարձավ: Այսպես, արդեն Դ դ. սկզբից ժողովական ու կանոնական մի շարք որոշումներով հաստատվեց ապաշխարության խիստ կարգ, համաձայն որի ապաշխարողները բաժանվեցին չորս խմբերի՝ ըստ այսմ.

* Աթենքի համալսարան, աստվածաբանության դոկտոր, dngvorg@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ մարտի 7, 2022, գրախոսելու օրը՝ մայիսի 2, 2022:

¹ Ա. Շմեման, Մեծ Պահք, քարգլ. Հ. Մուրադյան, Երևան, 2005, էջ 101-102:

ա. Առընթերականեր (*συνιστῶντες*). սրանք պատարագին ներկա էին մնացյալ հավատացյալների հետ (առընթեր), սակայն չէին կարող Հաղորդություն ստանալ:

բ. Ընկնողներ (*ὀποπιπτοντες*). մինչև ողջույնը կանգնում էին տաճարի ներսում, իսկ ողջույնից հետո, ստանալով օրհնությունը, դուրս էին գալիս արտաքին գավիթ կանգնելով երախաների հետ:

գ. Ունկնդիրներ (*ἀκροῶμενοι*). իրավունք չունեին ծնրադրելու, գավթից պիտի լսեին ընթերցվածքներն ու քարոզը, իսկ ողջույնից հետո՝ առանց օրհնություն ստանալու, դուրս էին գալիս արտաքին գավիթ ու կանգնում երախաների հետ:

դ. Ողբացողներ (*προσκλαίοντες*). կանգնում էին եկեղեցու դռների մոտ՝ հաճախ ապաշխարության քուրձ հագած, ներս մտնողներին պատմում էին իրենց մեղքը՝ խնդրելով աղոթել իրենց համար եկեղեցու ներսում²:

Որպեսզի հասկանալի լինի, թե ինչպե՛ս էր գործում ապաշխարության այս աստիճանների համակարգը, ընդամենը մեկ բնութագրական օրինակ բերենք. Բարսեղ Կեսարացու ՄԶ. կանոնով գղջացող մարդասպանը պետք է անցնի ապաշխարության քսանամյա շրջան՝ ըստ այսմ. 4 տարի՝ ողբացողների շարքում, 5 տարի՝ ունկնդիրների, 7 տարի՝ ընկնողների, 4 տարի էլ՝ առընթերականների³:

Երևում է, որ ապաշխարության աստիճանները տարածում էին գտել Փոքր Ասիայի եկեղեցիներում: Արդյոք այն գործում էր Հայաստանում: Պատասխանը դրական է համենայն դեպս ե դ. դրությամբ, քանի որ այդ աստիճանները նշված են Շահապիվանի ժողովի (444 թ.) ե., լ., թ., ժԱ. և ժԲ. կանոններում⁴, թեպետ ընդհանուր առմամբ, սույն ժողովի մեջ նախապատվությունը տրվում է ֆիզիկական պատժին ու դրամական տույժերին: Հետագայում հայոց ժողովական

² Թվարկված աստիճանների մասին հիմնականում հրահանգված է Գրիգոր Նեոկեսարացու ե., է.-Թ. և ԺԱ., Անկյուրիայի ժողովի Գ.-Թ., ԺԶ., ԻԳ., Նեոկեսարիայի ժողովի ե., Լավողիկիայի ժողովի ե. և ԺԹ., Բարսեղ Կեսարացու ՄԶ.-ՄԹ., ԿԱ., ԿԳ., ՀԳ., ՀԵ., Զ.-ԶԳ., Գրիգոր Նյուսացու Դ. և Ե. կանոններում (թվահամարներ նշված են ըստ հունարեն բնագրի): Հմմտ. Մելիք-Թանգյան Ներսես վրդ. Հայոց եկեղեցական իրավունքը (վերահրատարակություն), Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 635: Ա.-Գ. դդ. ապաշխարության ծրարագրի մասին՝ հիմնված վաղ՝ Բիստոնեական սկզբնաղբյուրների վերլուծության վրա տե՛ս Դ. Ն. Փնևազ, «Οἱ εὐχὲς τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν ὑπὲρ τῶν μετανοούντων (Πρὸς μία διερεύνηση τοῦ τελετουργικοῦ τῆς Μετανοίας κατὰ τοὺς τέσσερις πρώτους αἰῶνες)», *Εἰκὼν τῶν Μελλόντων. Ἱστορικὲς καὶ Θεολογικὲς προσεγγίσεις στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα, 2020, էջ 339-368:

³ **Րάλλη Γ. Α.-Ποτλῆ Μ.**, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφύμων Ἀποστόλων, καὶ τῶν ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων Πατέρων*, τ. Α'-ΣΤ', Ἀθήνησιν, 1852-1859, β. 4, էջ 215:

⁴ *Կանոնագիրք Հայոց*, աշխ. Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, հ. Ա, էջ 437, 440, 441, 443, 445:

կանոնների մեջ դրանք չեն հիշատակվում, իսկ Տիեզերական եկեղեցում ապաշխարողների աստիճանների վերջին հիշատակությունը գտնում ենք 691-692 թթ. Պոլսում գումարված Տրուլլոսի ժողովի Ձէ. կանոնում. վերջինիս համաձայն՝ շնության համար նախատեսված էր մեկ տարի մնալ ողբացողների հետ, երկու տարի՝ ունկնդիրների, երեք տարի՝ ընկնողների և վերջապես, Հաղորդություն ստանալ յոթներորդ տարում⁵:

Այսպիսով, պատարագի ժամանակ գավթում և կամ առհասարակ եկեղեցուց դուրս գտնվելը, եկեղեցական իրավունքի համաձայն, կապված է տվյալ հավատացյալի՝ ապաշխարության շրջանում գտնվելու հետ, և որևէ կերպ չի կարող վերաբերել ողջ համայնքին:

Մեծ պահքի սահմանափակումները

Ծիսական կյանքի զարգացման ու բարդացման ընթացքում աստիճանաբար կյանքի կոչվեցին ու բոլոր հավատացյալների համար պարտադիր համարվեցին բազմօրյա պահքերը, որոնցից գլխավորը Տիրոջ Հրաշափառ Հարության տոնին՝ Զատիկին նախորդող Քառասներորդական պահքն է: Առաջ եկավ այն գաղափարը, որ պահքի խստությունն ու սգո ոգին անհամատեղելի են պատարագի զատկական ցնծության հետ: Այս մտածումն ամրագրվեց Լավոդիկիայի ժողովի (գումարվել է 343-381 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում) *ԽԹ*. (հայերեն թարգմանության մեջ՝ *ԽԶ*.) կանոնով, համաձայն որի՝ «...Քառասներորդականի ժամանակ չպետք է Հաց մատուցել, բացառությամբ միայն շաբաթ և կիրակիի»⁶: Ի դեպ, նույն ժողովի հաջորդ՝ Ծ. (հայերեն թարգմանության մեջ՝ *ԽԷ*.) կանոնը հրահանգում է. «Քանզի չպետք է Քառասներորդականի վերջին շաբաթվա հինգշաբթի օրը [պահքը] լուծել և [այդպիսով] ողջ Քառասներորդացն անպատվել: Այլ պետք է ողջ Քառասներորդացը պահք պահել՝ չորակերությամբ»⁷:

Այդուհանդերձ, քանի որ քրիստոնյաների մեջ տարածված էր շաբաթվա մեջ հաճախ հաղորդվելու ավանդույթը, հաստատվեց այսպես կոչված «նախասրբեցելոց Ընծայից պատարագը». ըստ էության՝ դա երեկոյան ժամերգություն է, որի վերջում հավատացյալներին Հաղորդություն է տրվում⁸: Նախասրբեցելոցի

⁵ **ՐՁԱԼՆ** – **ՍՈՒԼՆ**, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 505-506:

⁶ **ՐՁԱԼՆ** – **ՍՈՒԼՆ**, նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 216: Հմմտ. *Կանոնագիրք Հայոց*, հ. Ա., էջ 239:

⁷ **ՐՁԱԼՆ** – **ՍՈՒԼՆ**, նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 217: Հմմտ. *Կանոնագիրք Հայոց*, հ. Ա., էջ 239:

⁸ Նախասրբեցելոց պատարագի հունարեն բնագիրը տե՛ս **ԴՐԵՄՔԵԼԱՏ Ս. Ն. Այ տրեյς Λειτουργία κατά τὸν ἐν Ἀθῆναις κώδικας**, *Αθῆναι*, 1935, էջ 199-221. միջնադարյան հայերեն թարգմանությունը տե՛ս *Սրբազան Պատարագամատուցք Հայոց, թարգմանությունը պատարագաց Յունաց, Ասորաց եւ Լատինացոց հանդերձ քննութեամբ, նախագիտելեօք եւ ծանոթութեամբ* ի **Յ. ՅՈՒԼԻՖԱՅ Վ. ԳԱՐԵՆԱՆ**, Վիեննա, Մխիթ. տպարան, 1897, էջ 412-429. արաբական գրի ամփոփ ներկայացումը տե՛ս **ՇԱԼՄԱՆ**, նշվ. աշխ., էջ 52-58:

մատուցումն ամրագրել է Տրուլլոսի ժողովն իր ԾԲ. կանոնով. «Քառասնորդական պահոց բոլոր օրերին՝ բացառությամբ շաբաթ և կիրակի, նաև՝ սուրբ Ավետման օրերի, թող մատուցվի նախասրբեցելոց սուրբ պատարագը»⁹:

Մեծ պահքի հետ կապված Հաղորդության սահմանափակումները հետզհետե զարգացան նաև Հայաստանում: Այսպես, է. դ. սկզբի մատենագիր Մովսես Յուրտավեցին խոսում է այն մասին, որ Հայրերն արգելել են Քառասնորդացի ընթացքում սրբոց հիշատակին պատարագ մատուցել՝ բացառությամբ շաբաթ և կիրակի օրերի: Նույն հեղինակը դատապարտում է նրանց, որոնք Ավագ հինգշաբթի հաղորդվելուց առաջ լուծում են պահքը՝ ընդունայն դարձնելով ամբողջ քառասնօրյա պահեցողությունը¹⁰: Ակնհայտ է, որ այստեղ վկայակոչված են Լավողիկայի ժողովի հմ. և Ծ. կանոնները: Հետագայում սակայն, դրույթներ փոխվում է, և Հովհան Գ Օձնեցի (719-728 թթ.) կաթողիկոսին վերագրված¹¹ «Սակա ժողովոց» հակաճառական երկում, որի անանուն հեղինակն իր առջև նպատակ էր դրել բարձրացնել «հիմն եւ պարիսպ ամրութեան ընդդէմ հերձուածոյն Քաղկեդոնի»¹², ի շարս այլ խնդիրների, արծարծում է Ավագ հինգշաբթի օրը հաղորդվելու հարցը¹³: Մասնավորապես, «ի մեծի Հինգշաբաթոջն, ո՛չ հրամայեմք հաղորդել ժողովրդեան մարմնոյն եւ արեան Տեառն, զի մի քաղկեդոնական ախտին շաղախեալ կործանեսցին յուղիղ հաւատոց անտի, զի պէս պէս ախտիւք խայծեալք յայսոյն չարէ, եւ մի՛ անմաքապէս հպեալք մերձեսցին ի մարմինն Տեառն, ոչ խոստովանեալք զյանցանս իւրեանց, երախայապէս առեալ զմարմին որդւոյն Աստուծոյ հաղորդիցին անմաքուր, սատանայապատիր եւ որովայնամոլ ըստ քաղկեդոնական հաւատոյ, որք ասեն, սուրբ մարմինն մերձենալով ի շրթունս մեր, մերժէ զանաւրէնութիւնս մեր»¹⁴: Ավագ հինգշաբթի Սբ. Հաղորդության մոտենալը, ըստ նույն երկի հեղինակի, խնդրահարույց է նաև այնու, որ դրանից հետո լուծում են պահքը՝ չսպասելով Զատիին¹⁵: Փորձելով գտնել աստվածաբանական կոմպաններ՝ Ավագ հինգշաբթի հաղորդվելն արգելե-

⁹ **Ράλλη – Ποτλῆ**, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 427:

¹⁰ Գիրք Թղթոց, հրատ. **Նորայր արք. Պողաբեան**, Երուսաղեմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, ² 1994, էջ 263-264:

¹¹ Պետք է նշել, որ երկի վերջավորությունն ուղղակիորեն ազդված է Հովհան Մանդակունու կանոններից (հմմտ. Գիրք Թղթոց, էջ 490-492. «ԻԱ. կանոնն Յովհաննու Մանդակունու Հայոց կաթողիկոսի [զուովս Թ.]», Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա., Ե. դ. էջ 1282-1287):

¹² Գիրք Թղթոց, էջ 484:

¹³ Սույն խնդրին մի փոփոխ հոդված է նվիրել Աբել վրդ Օղլուգյանը, ըստ որի՝ երկը կառելի է թվագրել Է. դ. 30-ական թթ. (տե՛ս **Օղլուգեան Աբել վրդ.**, «Մի ֆանի դիտողություններ Ամանիա վարդապետ Սանահնեցու «Ընդդեմ երկաբնակաց» նաոի հրատարակութեան աոիթով», *Գանձասար* Գ (1993), էջ 51):

¹⁴ Գիրք Թղթոց, էջ 485-486:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 486:

լու համար, անանուն հայ մատենագիրը կարծում է, որ այդ օրն ինչպես որ հաղորդվեցին միայն առաքյալները, այնպես էլ նույն օրինակով պիտի հաղորդվեն միայն եպիսկոպոսներն ու քահանաները, բայց ոչ՝ երախաները, ժողովուրդն ու դպիրները. «...Վերադիտողին միայն հրամայեմք քահանայիւք հաղորդել ահաւոր խորհրդոյն եւ զգոհիկսն արտաքսելանել: Նա եւ ոչ զոք ի դպրաց կամ ի մանկանց ուսումնասիրաց հրամայեմք կալ յեկեղեցւոջ սակա վկայութեան տալոյ, զի զատեալ որոշեսցուք ամենայն կարգաւք յերկաբնակ աղանդոյն Քաղկեդոնի: Քանզի նոքա անխտրապէս եւ անխոստովանաբար ոչ լեալ մաքուր, մերձեան յաւահոր խորհուրդն, իբրեւ ոչինչ համարելով, համարձակութիւն ետուն եւ մերոյ վիճակիս յոր սոսկալի եւ ահաւոր է մատչել երախայից, զի այսպէսն ոչ է բաժակ անմահութեան, այլ բաժակ այրման»¹⁶:

Իհարկէ, պետք է ընդունել, որ հասարակ ժողովրդի մեջ շարաշահումներ եղել են, և այդ առումով «Սակս»ի հեղինակի դիտողությունները թերևս արդարացիված են¹⁷: Բայց և նրա առաջարկած լուծումը ծայրահեղ է, քանի որ միևնույն մակարդակին է հավասարեցնում դեռևս անկնունք երախաներին ու մկրտված քրիստոնյաներին՝ աշխարհականներին ու կղերիկոսներին: Բացի այդ, հեղինակի խոսքի մեջ անհասկանալի է մնում հետևյալ կարևորագույն պահը. ժողովուրդը կարող էր արդյոք հաղորդվել Մեծ պահքի շաբաթ-կիրակի օրերին (երբ պատարագ էր մատուցվում), և այդ դեպքում արգելքը վերաբերում էր միայն Ավագ հինգշաբթիին, թե՞ առհասարակ արգելված էր հաղորդվել ողջ Քառասնորդականի ընթացքում, և Ավագ հինգշաբթին չէր կարող բացառություն կազմել:

Հոգեհանգստյան մասնավոր պատարագները

Երբ կենսամակարդակը բարձրանում է, հասարակության վախճանաբանա-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 487: Հետագայի հայ մատենագիրներից Անանիա Նարեկացին (Ժ. դ.) և Բենադատում է Ավագ հինգշաբթի՝ բյուզանդացիների անխտիր ու պարտադիր (°) հաղորդվելու ավանդույթը՝ ելնելով և՛ նրանից, որ առանց պատշաճ պատրաստության չի կարելի մոտենալ Սբ. Սկիհին, և՛ նրանից, որ այդ օրը առաքյալների օրինակով միմիայն Բենեդիկտը պիտի հաղորդվեն, և ոչ թե ժողովուրդը: Անանիան հատկապես Բենադատում է այն, որ Ավագ հինգշաբթի հաղորդության ուրախությունն անհամատեղելի է մոտակա Ավագ ուրբաթի սգի հետ («Հաւատարմատ Անանիայի Հայոց վարդապետի լուծումն մաքառման երկաբնակացն, որի ի կարծիս ճշմարտութեան անյարմար դասանն երկակս ի մինն մոծանել բնութիւն, որ է Աստուած Բանն, Աստուած մարդն Յիսուս Քրիստոս», հրատ. Հ. Քամրազեան, Մատենագիրք Հայոց, Ժ. Բ, Ժ. դ., էջ 531-537. հմմտ. Հ. Քյոսեյան, *Անանիա Սանահնեցի* (Աստվածաբանական բնագրեր, ուսումնասիրություններ), Ս. էջմիածին, 2000, էջ 257-261):

¹⁷ Այս ենթադրության օգտին կարող է, օրինակ, վկայել հունական Մաշտոցներում առկա Հովհանն Ոսկեբերանի՝ Ավագ հինգշաբթիի «Հորդորական նաղը», որով նա կոչ է անում անգեղ մեղավորներին շնորհակալ Սբ. Սկիհին (տե՛ս *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι, 1986, էջ 609-610):

կան սպասումները տկարանում են, քանի որ մարդու համար առավել հմայիչ է դառնում երկրային կյանքը: Դրանով հանդերձ, միջնադարյան մարդը շարունակում էր հավատացյալ մնալ: Համաձայնեցնելու համար աշխարհիկ կյանքի հանդեպ հետաքրքրությունը հավիտենական կյանքի ակնկալիքի հետ, առաջ են քաշվել «հաշտարար» աստվածաբանական լուծումներ¹⁸: Ահա այդպես նաև Բագրատունյաց Հայաստանում, երբ ծաղկում ապրեց քաղաքային կյանքը և ուժ առավ աշխարհիկայնացումը, երկնքի արքայությունը չկորցնելու համար շրջանառության մեջ դրվեց հոգեհանգստյան պատարագի մի թյուր մեկնաբանություն, որի համաձայն՝ այն կարող էր հոգին փրկել դժոխքից: Որպես հետևանք, մոտավորապես Լ. դ. երկրորդ կեսին-Թ. դ. առաջին կեսին, ինչպես ցույց է տվել հ. Վարդան Հացունին, լայն տարածում ստացան պատվիրված հոգեհանգստյան պատարագները, որոնք օրը մի քանի անգամ «թիվ» տարբերակով (առանց երգեցողության), մասնավոր կարգով, առանց սպասավորների և ծիսական զգեստների, անշուք ձևով մատուցվում էին վանքերում: Այդ նպատակով միևնույն եկեղեցում տեղադրվում էին մի քանի պատարագամատուց սեղաններ¹⁹:

ԺԲ. դ. վերջում հոգեհանգստյան պատարագների այս թյուր ըմբռնման դեմ խիստ պայքար էր մղում Տարսուռի արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին (1153-1198 թթ.), որին հիրավի կարելի է հայոց ծիսական կյանքի բարենորոգիչը համարել: Նախևառաջ նա հերքում էր այն կարծիքը, թե անփուլթ կյանքով ապրած մարդը կարող է փրկվել պատարագի մեղսաքավիչ զորությամբ, և ապա դատապարտում էր շահամոլության ու վաճառաշահության աղբյուր դարձած այդ պատարագները²⁰: Ներսես Լամբրոնացուց տեղեկանում ենք, որ հոգեհանգստյան պատարագը, ամբողջովին գրավելով սովորական պատարագի տեղը, այն թյուր կարծիքն էր առաջ բերել, թե պատարագն ընդհանրապես մատուցվում է միայն մեռելների համար, և ոչ թե ողջերի²¹:

Դոնփակ Պատարագն ու ժամերգությունները բուն Հայքում և Կիլիկիայում

Հայոց ծիսական այս առանձնահատկության մասին տեղեկացնող ամենա-

¹⁸ Ասվածի դասական օրինակ կարելի է համարել միջնադարյան Կաթոլիկ եկեղեցում լայն տարածում գտած ինդուլգենցիաները, որոնք մարդկանց հնարավորություն էին տալիս ապրելու իրենց ուզածի պես՝ «ապանովագրելով» նաև հավիտենական կյանքը:

¹⁹ Ս. Պատարագի օրերն, տեսակք եւ ժամեր Հայ եկեղեցւոյ մէջ, ի Բ. Վարդանայ Հացունոյ, ի Ս. Ղազար Վենետիկոյ, ²1899, էջ 23-28, 60-64: Հմմտ. Կ. Մաքսեւոյան, Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին, 1997, էջ 180-188:

²⁰ Տե՛ս Սրբոյն Ներսեսի Լամբրոնացւոյ Տարսուռի եպիսկոպոսի Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ և մեկնութիւն Խորհրդոյ Պատարագին, ի Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1847, էջ 178-179:

²¹ Նույն տեղում, էջ 430-438:

վաղ երկերից պետք է համարել բյուզանդական մատենագրության «ընդդեմ Հայոց» ժանրի ամենահայտնի ստեղծագործություններից մեկը՝ Կեղծ-Սահակի կշտամբողական երկրորդ խոսքը: Այստեղ թվարկված հայոց Իթ. «մոլորություններից» թիվ Ի.Ն հետևյալն է. «Որ Քառասնորդական սուրբ պահքի ընթացքում եկեղեցի չեն մտնում և խաչին չեն երկրպագում»²²: Սույն երկի թվագրման վերաբերյալ ուսումնասիրողները համակարծիք չեն, սակայն մեր կարծիքով այն պետք է թվագրել ԺԱ. դ. երկրորդ կեսից ոչ վաղ:

Նույն երկից օգտված և այն վրացերենի փոխադրած Արսեն Իդալթոյեցին (ԺԱ. դ. վերջ-ԺԲ. դ. սկիզբ) նույն խնդրի կապակցությամբ տեղեկացնում է, որ հայերը «սուրբ Հաղորդության ժամանակ ոչ իսկ եկեղեցի են մտնում, նույնիսկ ոչ էլ խաչին երկրպագում»²³: Նկատելի է, որ եթե ըստ Կեղծ-Սահակի՝ հայերը եկեղեցի չեն մտնում Մեծ պահքի ընթացքում, ապա Արսենի մոտ խոսքն առհասարակ Հաղորդության կամ պատարագի ժամանակ եկեղեցի չմտնելու մասին է:

Միևնույն ժամանակաշրջանում, նշյալ սովորությունը քննադատում էին նաև հակոբեկյան ասորիները: Այսպես, Դիոնեսիոս Բար Սալիբին († 1171 թ.) հայոց ծիսական շեղումների դեմ ուղղված իր երկում անդրադառնում է նաև քննվող հարցին: Նա տեղեկացնում է, որ հայերը, պատճառաբանելով անարժանությունը, «երկար ժամանակով արգելում են հավատացյալներին հաղորդվել, այդ իսկ պատճառով նրանց հավատացյալները մեղքի շարունակական վիճակի մեջ են, սատանան էլ տեսնելով, որ նրանց արգելված է Խորհրդին մասնակցել, գալիս է իր շար դեերով, շարունակ տանջում է նրանց ու մեղքի հրահրում»²⁴: Մեկ այլ տեղում ասորի մատենագիրը գրում է, որ հայերը, հակաճառելով, այսպիսի հարց են առաջ քաշում. «Վերաբերման ժամանակ դուք ինչու՞ եք եկեղեցու դռները բոլորի առջև բացում՝ մտնելու համար»²⁵: Բար Սալիբիի պատասխանն այն է, որ եթե «առաքելական ժամանակներում» հավատացյալները բաժանված էին հինգ դասերի (ապաշխարողներին²⁶), ապա ներկայումս արդարներն ու մեղավորները, բարիներն ու չարերը միախառնված են, և եթե ժողովրդին արգելվի պատարագին մասնակցելը, ապա «ներանք իսպառ կկորչեն», մինչդեռ Խորհրդին մասնակցելն առիթ կարող է հանդիսանալ՝ ապաշխարելու ու Հաղորդության արժանի լինելու²⁶:

²² PG 132, 1232:

²³ Պ. Մուրադյան, ԺԱ.-ԺԳ. դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները և Մխիթար Գոշի «Առ Վրացիս» թողթը. աղբյուրագիտական քննություն և բնագրեր, Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 70:

²⁴ Mingana A. *The Work of Dionysius Barsalibi Against the Armenians*, Woodbrooke Studies 4, Cambridge, 1931, էջ 40:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 49:

²⁶ Նույն տեղում: Բար Սալիբիի և հայոց միջև ծավալված աստվածաբանական բնաբանման մեջ նշմարելի է այն հակասությունը, որի մեջ ըստ էության հայտնվել էր եկեղեցին, երբ բխատոն-

1170 թ. ամռանը Կոստանդնուպոլսի բանագնաց Լյուսիաս Թեորիանոս մագիստրոսն առաջին անգամ ժամանում է Հռոմկլա՝ Ներսես Գ. Շնորհալի կաթողիկոսի (1066-1073 թթ.) և հայոց եպիսկոպոսների հետ եկեղեցական միություն կայացնելու ուղղությամբ բանակցություններ վարելու նպատակով: Այս ընթացքում, մի գրույցից հետո Թեորիանոսը նկատում է, որ կաթողիկոսի քահանաները եկեղեցուց դուրս սկսում են երեկոյան ժամերգությունը: Թեորիանոսի և Հայոց հովվապետի միջև ծավալվում է ուշադրավ մի քննարկում, որը մեջբերում է հենց Թեորիանոսը. «...նրա քահանաներն սկսեցին երգել երեկոյան ժամերգության կարգը եկեղեցուց դուրս՝ իրենց սովորության համաձայն: Եվ Թեորիանոսն ասաց.

— Քո քահանաները [ժամերգությունն] ինչու՞ են եկեղեցուց դուրս երգում: Կաթողիկոսը. — Գրված է. «Յամենայն տեղիս տէրութեան նորա» (Սաղմ. ձԲ, 22):

Թեորիանոսը. — Նմանապես գրված է. «Ահա օրհնեցէք զՏէր, ամենայն ծառայք Տեառն, որք կայք ի տան Տեառն» (Սաղմ. ՃԼԳ, 1): Նաև. «Յեկեղեցիս օրհնեցէք զԱստուած» (Սաղմ. ԾԷ, 27): Եվ նմանօրինակ բյուրավոր [տեղիներ կան]: Բայց հարցնում եմ՝ որտեղի՞ց էք դա վերցրել:

Կաթողիկոսը. — Նրանք, որոնք մեզ են ավանդել եկեղեցական կարգավորությունն ու կարգը, սահմանել են միայն աստվածային պատարագը եկեղեցու ներսում մատուցել՝ ներսում միայն քահանան, իսկ ողջ ժողովուրդը դրսում կանգնած, մնացած բոլոր ժամերգություններն էլ աստվածային տաճարից դուրս կատարել: Եվ սա արդարացիորեն են սահմանել, քանի որ նոր [Ուխտի իրողությունները] հին [Ուխտի իրողություններից] հույժ գերազանց են՝ ինչպես ճշմարտությունը՝ ստվերի հանդեպ. ներսում պատարագվում է Աստվածորդին համայն աշխարհի փրկության համար, և մենք պետք է առավել պատկառանք ու պատիվ հատուցենք մեր տաճարին, քան հրեաները, քանի որ նրանք, մաքուր լինելով, մտնում էին այսպես կոչված «աշխարհականաց սրբությունը», [բայց] ոչ խորան, որ կոչվում էր «Սրբություն Սրբոց» և մեր աստվածային տաճարի ստվերն էր: Իսկ մենք, որ լի ենք անմաքրությամբ, ինչպե՞ս մուտք գործենք Աստծո սրբազնագույն տաճարը: Սա իմանալով՝ մեր վարդապետները սահմանեցին այսպես կատարել:

Թեորիանոսը. — Ձեր վարդապետները, որ այդ բանը կարգել են, թվում է՝ հակառակ են սահմանել Նիկիայում ժողովված 318 սուրբ և աստվածազգյաց

յաների հոգևոր վիճակն առաջին դարերի հետ համեմատած զգալիորեն անկում էր ապրել. մի բան, ինչը չի թափցնում ասորի հեղինակը: Եվ եթե այս պարագայում նա կողմնակից էր ներողամիտ մոտեցմանը (οἰκονομία), ապա հայերը կողմ էին հակառակին՝ եկղյ. կանոնների խիստ կիրառությանը (ἀκριβεία):

Հայրերին, քանզի նրանք ժԱ. կանոնով բառացիորեն այսպես են ասում. «Նրանց վերաբերյալ, որոնք ուրացել են առանց հարկադրանքի, առանց [ունեցվածքի] բռնագրավման, առանց [որեկից] վտանգի կամ նմանատիպ բաների, ինչը տեղի ունեցավ Լիկինիոսի բռնակալության ժամանակ, սուրբ ժողովին հաճո եղավ [կարգադրել հետևյալը]. թեպետև [նրանք] անարժան էին մարգասիրությանը, սակայն թող [այն] կիրառվի նրանց հանդեպ: Արդ, հավատացյալներն իսկապես զղջացողներին երեք տարով թող ունկդիրների մեջ կարգեն, և յոթը տարի թող ընկնողների մեջ լինեն, երկու տարի էլ թող հաղորդակից լինեն ժողովրդի աղոթքներին՝ առանց Ընծայի»²⁷: Տե՛ս, որ [անգամ] այսպիսի մեծ մեղքով ընկածներին կանոնը հրահանգում է միայն երեք տարի ունկնդրել, այսինքն՝ եկեղեցուց դուրս՝ գավթում կանգնել ու լսել աստվածային Գիրքը: Մինչդեռ քո քահանաները մշտապես ունկնդիրների շարքում են: Հետո ի՞նչ է ասում կանոնը. «Եվ յոթը տարի թող ընկնողների մեջ լինեն»: Սա նշանակում է՝ եկեղեցի մտնել, սակայն ամբիոնի²⁸ հետևում կանգնել և երախամերի հետ դուրս գալ: Երկու տարի էլ հավատացյալների հետ կանգնել ու աղոթել, սակայն չարժանանալ Սրբությունների հաղորդությանը, մինչև որ անցնի երկամյակը: Արդ, եթե չհաղորդվելու ապաշխարության կանոնով կապվածներն [անգամ] մոռտք են գործում եկեղեցի, քո քահանաներն ինչու՞ չեն մտնում:

Կաթողիկոսը. — Մինչ այժմ երբեք միտք չեմ դրել այս կանոնին, [այն] հույժ նպաստավոր է քո խոսքին...»²⁹:

Պատահական չէ, ուրեմն, որ դոնսկի պատարագի ու բացօթյա ժամերգությունների վերացման հարցն ի վերջո մտավ այն ինը հիմնական հարցերի մեջ, որոնք առաջադրվեցին՝ հայ-բյուզանդական եկեղեցական միաբանությունը կայացնելու համար. «Որ բոլոր քրիստոնյաները կանգնեն եկեղեցու ներսում, երբ մատուցվում է աստվածային պատարագը նմանապես՝ եկեղեցու մնացյալ կարգավորությունները, բացառությամբ նրանց, որոնց արգելում են աստվածային կանոնները»³⁰:

Հայտնի է, որ Շնորհալի հայրապետի հանկարծահաս մահվան պատճառով

²⁷ Հմմտ. Ράλλη – Ποτλῆ, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 139. Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 124:

²⁸ Վաղբիստոնեական և բյուզանդական տաճարների ամբիոնը տեղադրված էր խորանի դեմ դիմաց՝ մոտավորապես եկեղեցու մեջտեղում:

²⁹ PG 133, 192-193:

³⁰ Նույն տեղում, 269: Պետք է նշել, որ այս բանակցություններից առաջ Շնորհալի հայրապետն իր ընդհանրական թղթում արդեն իսկ դատապարտել էր դոնսկի թիվ պատարագները՝ գրելով հետևյալը. «... Լսեմք զոմանց՝ եթէ հասարակաց զգեստոմ և աղտեղեալ տրեխօք ելանեն ի բեմն սուրբ, և զսարսափելի խորհուրդն անխորհրդական զգեստոմ կատարեն, և զայն ի պարկեշտութիւն անձանց համարին, հանելով զժողովուրդն արտաքին եկեղեցոյն և զդուռն ընդդէմ ձգելով...» (Թուղթ ընդհանրական, արարեալ երիցս երանեալ սուրբ Հայրապետին մերոյ տեառն Ներսիսի Շնորհալույ, ի Ս. Էջմիածին, 1865, էջ 70):

հայ-բյուզանդական միաբանության ծրագիրը կյանքի չկոչվեց, հետևաբար նաև փակ պատարագի թնշուկը չլուծվեց՝ դառնալով հաջորդ սերունդների հոգածության առարկա: Նույն ԺԲ. դ. վերջում փակ պատարագի և եկեղեցուց դուրս աղոթասացությունների դեմ բուռն քննադատությամբ հանդես եկավ Ներսես Լամբրոնացին: Նա քննվող խնդրին է նվիրել մի առանձին աշխատություն՝ «ի խնդրոյ հայցման երիցակից եղբարց»³¹, որտեղ մանրամասն ներկայացնում է փակ արարողությունների կողմնակիցների աստվածաբանական հիմնավորումները՝ իր գրչին հատուկ խորաթափանցությամբ ու ճարտարությամբ մեկ առ մեկ դրանք հերքելով:

Լամբրոնացին տարբերակում է աստվածային օրենքը՝ տրված առաքյալների աստվածաշունչ գրվածքների միջոցով, և հետագայի անանուն «ծերերի» ավանդությունները, որոնք ըստ էության եղծում են այդ օրենքը: Փակ արարողությունների կողմնացիներն առաջ են քաշել հետևյալ դրույթը. «Ոչ մտեմք՝ ասեն յեկեղեցի աղօթել, ըստ որում և առաջինքն»³²: Լամբրոնացին միանգամայն թյուր է համարում այդ փաստարկը, ցույց տալով, որ հայոց առաջին հայրապետները՝ Լուսավորիչն ու իր շառավիղները «յեկեղեցի աղօթէին ի գիշերի և ի տուրնջեան: Յարձանացեալ խորանացն որք կան մինչև ցայսօր հաստատուն, և ոչ ունին առնթեր ժամատուն»³³: Ավելին՝ «նա և թագաւորքն Բագրատունեաց, և որ առ նորօք հայրապետք՝ ընդ նոյն գնացին շաւիղ՝ եկեղեցիս միայն շինեալ տունս աղօթից»³⁴: Մեկ այլ փաստարկ, որ մեջտեղ են բերել գավթում աղոթելու կողմնակիցները, հետևյալն է եղել. «Մերս եկեղեցի մեռոնած է և օրհնած»³⁵: Տարսոնի առաջնորդը մատնացույց է անում, որ մնացյալ քրիստոնյաների տաճարները ևս մյուռոնած են, սակայն եկեղեցի մտնելու արգելք չկա, ինչով հայտնի է դառնում իր հակառակորդների մոլորությունը: Աստվածաբանական առումով նա հարկ է համարում նշել, որ Դրոշմի խորհրդով նախ մարզն ինքն է դառնում Աստծո տաճարը, հետո նույն Հոգեկիր մյուռոնով սրբագործ-

³¹ Լամբրոնացի նշվ աշխ., էջ 40:

³² Նույն տեղում, էջ 25:

³³ Նույն տեղում, էջ 26: Լամբրոնացու այս կարծիքը նշգրիտ չէ. մեզ հասած ամենավաղ գավիթները Սյունիքում են (Վահանավանք, Գնդեվանք) և թվագրվում են Ժ. դ., այսինքն՝ Բագրատունյաց շրջանով: 1038 թ. երևան է եկել Բաղասյուն գավթի տեսակը (Հոռոմոսի վանքում), որը և տիրապետող է դարձել ԺԲ.-ԺԳ. դդ., երբ գավիթներ էին կառուցվում համարյա բոլոր վանքերում (տե՛ս Казарян А. Ю., «Гавит», Православная Энциклопедия, к. 10, էջ 186): Առկա ուսումնասիրություններում շեշտված է գավիթների կամ ժամատների դամբանական գործառույթը (տե՛ս Vardanyan E. "The Žamaton of Horomos and the Žamaton/Gawit' Structures in Armenian Architecture" in: *Horomos Monastery: Art and History*, ed. by E. Vardanyan, ACHCByz, Paris, 2015, pp. 207-236):

³⁴ Լամբրոնացի, նշվ. աշխ., էջ 26:

³⁵ Նույն տեղում:

վում է քարեղեն տաճարը: Հետևաբար, «նույն Հոգի է՝ որ ի մեզ բնակեցաւ և ի նա, և արար զնա մեօք հանդերձ տաճար Աստուծոյ, և մայր մեր ամենեցուն. ապա միով Հոգւով զօրացեալքս զիս՝ որդի ի միմեանց խորշիմք»³⁶:

Եկեղեցուց դուրս գտնվելու ջատագովները հենվել են նաև հավատացելոց պատարագի սկիզբն ազդարարող սարկավագի հրահանգի վրա, որով երախաներին ու ապաշխարողներին հրամայվում է դուրս գալ տաճարից: Կամբրոնացին ընդունում է այդ հրահանգի վավերությունը, սակայն նա ցույց է տալիս, որ այն ուղղված է Պատարագի խորհրդակատարություն պահին, և ոչ թե առհասարակ արգելում է եկեղեցի մտնել³⁷: Ընդ որում՝ հրահանգը վերաբերում է միմիայն չմկրտվածներին ու անգեղջ մեղավորներին, այն էլ՝ արգելվում է մասնակցել պատարագին, և ոչ թե մնացյալ աղոթասացություններին. «Որոց թոյլ ետ բարեկարգութիւնս միշտ ի միաբանութիւն եկեղեցւոյս լինել յաղօթս տուրնջենային և գիշերոյ, և միայն ի խորհրդոյն որոշեաց»³⁸:

Հետևաբար, բոլորովին անհեթեթ է այս երկու խմբերից բացի մնացյալներին՝ հոգևորականությանը, վանականներին ու հավատացյալներին եկեղեցի մտնելն արգելելը. «Իսկ քեզ քահանայիդ՝ որ երէկ պատարագիչ, զիս՝ որդի այսօր իշխանութիւն ունի զնոյն հրամայել՝ ընդ երախայսն արտաքս գնալ. կամ քրիստոնէիդ և կրօնաւորիդ ընդ անհաւատսն հրաժարել: Նա և դու զի՞նչ կրես խղճմտութիւն, հարցանեմ, որով յեկեղեցւոյս արտաքս աղօթես այսօր, և վաղիւն մտանես...»³⁹:

Ներսէս Կամբրոնացին մերժում է նաև այն արդարացումը, թե «Զի՞նչ թիւրութիւն է, նոյն զաղօթսն կատարեմք զոր յեկեղեցին և արտաքոյ»⁴⁰: Այս պարագայում, եկեղեցին որպէս առանձին «տուն աղօթից» կառուցելն անիմաստ գործ է դառնում⁴¹:

Զարմանալի կարող է թվալ այն, որ նույնիսկ Կամբրոնացու պես բանիմաց մատենագիրը ճշգրիտ ոչինչ չգիտեր եկեղեցուց դուրս աղոթելու երևույթի առաջացման ժամանակի ու հանգամանքների մասին, և լուկ ենթադրաբար էր կարծում, որ այն առաջացել է Կիլիկիայում, հայերի՝ այստեղ գաղթելուց հետո. «Ինձ թուի թէ յորժամ ըստ մեղաց մեր ի ծառայութիւն մատնեցաք այլազգեաց, և տի-

³⁶ Նույն տեղում, էջ 27:

³⁷ Ի դեպ, Խոսրով Անձևացին ևս գրում է, որ հավատացելոց պատարագի ժամանակ եկեղեցուց պիտի դուրս գան «անմաքուրքն եւ աղտեղեալն ոգով» («Բացայայտութիւն կարգաց եկեղեցւոյ Բարձրաբանաց եւ աղօթից ըստ իւրաքանչիւր ժամուց Խոսրովայ Անձևացեաց եպիսկոպոսի (Մեկնութիւն ժամակարգութեան)», հրատ. Մ. Արաբյան, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ժ., Ժ. դ., էջ 191):

³⁸ Կամբրոնացի, նշվ. աշխ., էջ 27:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 27-28:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 29:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 29:

րեաց հասարակաց ի վերայ աշխարհին Հայոց սուրն Իսմայէլացւոց⁴², փախստական եղեն բնակիչք աշխարհին՝ տարաբերեալք յերկիրս յորում եմք, որ էր Հոռոմոց. և ոչ ունելով ընդ նոսա հաղորդութիւն՝ զորոյ պատճառն քննեալ է յայլում վայրի, ոչ թուլացուցին նոցա Հոռոմք յիւրեանց սեպհական յեկեղեցիս որք են յայսմ աշխարհի՝ աղօթել. իսկ նոցա թափառական գոլով, և բարեյոյս ի վերստին դառնալն յաշխարհին հայրենի, շինեցին միայն ըստ ժամանակին պիտոյից մատրունս փոքրկունս, որպէս և տեսանեմք. և զի ոչ գտին վերստին դարձ, և աստ սկսան բազմանալ, տկարանայր եկեղեցին ամփոփել զնոսա, և ի հարկէ շինեցին առ ընթեր զտունսն. իսկ այն շինութիւն տանց որ ի հարկէ՝ փոփոխմամբ ժամանակի առ յետինս արմատ չարի եղև և հեշտութեան. քանզի յաղօթելն յեկեղեցին՝ զգոյշ լինէին որպէս ի տուն Աստուծոյ և յարտաքոյն թուլանային որպէս ի տուն մի հասարակաց: Յաղթեաց հեշտութիւն ճշմարիտ օրինացն, և սկսան ընդ ամենայն տեղիս շինել զայս տունս՝ իբր առաւել զգոյշութեան տալով կարծիս. և հարկաւորապէս ձգեցին զանձինս արտաքոյ ամենայն բարեձևութեան»⁴³:

Ըստ Ներսես Լամբրոնացուն՝ այս տների կամ ժամատների գոյութիւնը նսեմացնում և իմաստագրկում է եկեղեցուն՝ որպէս Աստծո տան գոյութիւնը: Եկեղեցուց դուրս աղօթելը թույլ չի տալիս կենտրոնանալ աղօթքի բովանդակութեան վրա՝ որակազրկելով այն: Պակաս խնդիր չէ և այն, որ դրսում աղօթողները զուրկ են լինում փրկարար պատարագի մասնակցութիւնից: Արժանավորների ու անարժանների համահավասարեցումը թույլ չի տալիս եկեղեցուց դուրս գտնվելը կիրառել որպէս հոգևոր դաստիարակչական միջոց՝ մեղավորներին ապաշխարութեան մղելու նպատակով: Եվ վերջապէս, քննադատվող երևույթը առիթ է դարձել զանազան անկարգութիւնների, քանզի «տեսեալ զքահանայսն ժողովուրդքն յում և պետ տեղիս աղօթել, ինքեանք բնաւ անփոյթ արարին զգալն յեկեղեցիս, այլ ուսեալք ի նմանէ՝ զտանիս և զմահիճս արարին տեղի աղօթից, առ մեզ հանելով զայսոսիկ պատճառսն»⁴⁴:

Լամբրոնացին հատկապէս քննադատում է քահանաներին, որոնք մի կողմից, սահմանված օրը մտնում են եկեղեցի ու պատարագում, իսկ մնացած օրերին եկեղեցուց դուրս են աղօթում՝ հավասարվելով երախաներին ու ապաշխարողներին. «Արդ եղբայր եթէ ի տունս Աստուծոյ մտանել ոչ ես արժանի՝ զմիջնորդութիւնդ ընդ մարդիկ և ընդ Աստուած զիս՝ ող ժպրհիս կատարել: Ո՞րք ընդ թագաւոր խօսելով՝ թագաւորական ապարանիցն զանձն ոչ վարկանի արժանի. և խօսք այդպիսի, ըստ որում քոյդ է քահանայիդ՝ անընդմիջաբար սիրելութեամբ

⁴² Իմա՝ սելջուկների, և ոչ թե արաբների: Լայն առումով՝ մահմեդականների:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 29-30:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 31:

զքահանայագործութիւնն կատարես, և ի տեղիս որոշեալ նմին գործոյ ոչ մտանես: Հրեշտակ ի ժողովրդենէդ առ Աստուած առաքիս. եթէ ի տաճար նորին ոչ մտանես, խօսել ո՞րպէս կարող ես»⁴⁵:

Դատապարտելով մեռելոց դոնփակ պատարագը՝ Տարսոնի առաջնորդը խոստում է այն մասին, որ այն մատուցելու համար ձեռնադրվել են անչափահասներ: Նա դառնությամբ է պատմում այն հակականոնական վիճակի մասին, որ տիրել է այդ թյուր երևույթի պատճառով. «...Արարաք զտունս սրբութեան վաճառարան. մեք խորշիմք ի նոյնն մտանել, և զմանկունս անիմաստս ածեմք, որ բաշխել մեզ զգիտութիւն մարմնոյն Քրիստոսի, այլ օտարացն զնոյն վաճառել... չունի ի մէնջ ոչ սարկաւագ պաշտօնեայ, ոչ կէս սարկաւագ դոնապան, ոչ դպիր երգեցող, ոչ ընթերցող վերձանող, ոչ ջահն լապտերաց, ոչ բուրմունս խնկոց, ոչ ժողովուրդ սիրալիր: Այլ զի՞նչ. զտունս ի բազում սեղանս պառակտեցաք. ածեմք զմանկունսն ի տունն՝ վաճառել զնոյն մեռելոցն, և մեք զդրունսն փակեալ անցեալ գնամք յիրաքանչիւր գործս և յաշխատութիւն...»⁴⁶:

1175 թ.՝ Շնորհալու մահվանից երկու տարի անց, բյուզանդացիները նորից Կիլիկիա են ուղարկում ինը կետերը («Գլխագրութիւնք Հոռոմոց»), որոնց պատասխանում են Գրիգոր Գ. Տղա կաթողիկոսն (1073-1093 թթ.) ու Ներսես Լամբրոնացին: Այդ ինը կետերից յոթներորդը նորից դոնփակ ծիսակատարությունների վերացման պահանջն է. «Եւ զի կացցեն ամենայն քրիստոնեայք, քահանայքն և ժողովրդականքն ի ներքս յեկեղեցւոջ, յորժամ կատարի Աստուածային պատարագն. բաց յայնցանէ, զորս արգելուն կանոնք յաղագս ապաշխարութեան. նոյնպէս և յայլ կարգաւորութիւնս եկեղեցւոյ»⁴⁷:

Սույն պահանջին Ներսես Լամբրոնացին պատասխանում է հետևյալը. «Ըստ այսմ մասին յանցանելն, ո՛չ ի կամաց եղեւ, այլ յաղագս տարագրելոյ ազգիս, ի հայրենի աշխարհէն, եւ եկեղեցեացն. և պանդուխտ գոլով ի մէջ ձեր, ո՛չ հաղորդս ընկալաք սիրով, որպէս իրաւացի էր. այլ փակեցէք ընդդէմ մեր զդրունս եկեղեցեաց ձեր. եւ մեզ անկար եղեւ ի պանդխտութեանս բաւական ժողովրդոցն եկեղեցիս շինել: Ուստի յառաջել աւանդութեանս յազատութենէն որպես զօրէնս եղեւ. զի տեսեալ զհայրապետական աթոռս, որ ի ստորին կողմս վտարեալ. վասն ո՛չ ունելոյ եկեղեցի արտաքոյ նորին աղօթել վերին կողման բնակիչքս, ո՛չ բարի նախանձու սովորութիւն կալան արտաքոյ եկեղեցւոյ աղօթել. եւ լինի այսր աղագաւ յառաւել զգուշութեան կարծեաց թերութիւն բարեկրօնութեան ի մէջ մեր: Արդ՝ եթէ տացէ Աստուած Հայրապետական աթոռոյս եկեղեցի

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 39:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 438-439:

⁴⁷ Խօսակցութիւնք Ս. Ներսէսի Լամբրոնացւոյ ընդ պատրիարքին Յունաց, Կոստանդնուպօլիս, ի տպարանի Տէրոյենց, 1861, էջ 90:

բաւական ժողովրդոցն, դիրաւ դարձեալ աւանդութիւնս յընդհանուր ազգս տարածեսցի, ապացուցիւ մեր եւ հրամանաւ»⁴⁸:

Լամբերտնացին այս թեմային ևս մեկ անգամ անդրադարձել է իր կյանքի մայրամուտին՝ ԺԲ. դ. 90-ական թթ., Լեոն արքային ուղղված իր նշանավոր նամակում: Դառնացած արքեպիսկոպոսը, սուր քննադատության ենթարկելով Գրիգոր Տուտեորդի Հաղբատեցու գլխավորությամբ «արևելյան վարդապետների» մեղադրանքները, և մերժելով նրանց հետադիմական հայացքները, անդադարձ է կատարում նաև փակ պատարագի հարցին. «Իսկ ես ունելով զՔրիստոս վասն իմ օր ըստ օրէ առաջին Աստուծոյ Հօր պատարագ, խափանեմ՝ զնորա սպասաւորելն քահանայական սուրբ զգեստիւք, և բացաւ գլխով, և պաշտօնէից սպասաւորութեամբ, զոր հրամայեաց Աստուած Մովսէսին զզգեստուցն կարգ, և Պաւլոս զբանալ գլխոյն, և սուրբ հարքն զպաշտօնէիցն դաս. և հագնիմ գիշտ որպէս Հաղբատայ եպիսկոպոսն, և երկու թիզ կնկուղ վրացի սաքուլայով, և պատարագեմ՝ հաղբատեցի սև փիլոնով, և փակեմ զդուռն ի վերայս. և ձգեմ զվարագոյրն, և անհաղո՞րդ առնեմ զժողովուրդն յիւրեանց Աստուծոյն քաւիչ մահուանէն զինչ կու առնեն ամենայն վանորայքդ ի վէրն և ի վայրս...»⁴⁹:

Եթե դռնփակ արարողությունների խնդիրն սկզբնապես արծարծվում էր հայ-բյուզանդական և հայ-ասորական հարաբերություններում, ապա շատ շուտով այն դարձավ նաև հայ-լատինական բանակցությունների կենտրոնական թեմաներից մեկը: 1198 թ., ընդառաջելով Լեոնի դիմումին, Հռոմի Կեղեստինոս Գ. պապը (1191-1198 թթ.) նրան թագ է ուղարկում «երիս իրս պահանջել ի նմանէ՝ Տօնել զտօն տեառն և ամենայն սրբոց, յորում աւուր և հանդիպի. և միշտ յեկեղեցւոյն կատարել զաղօթսն տուրնջեան և գիշերոյ, զոր ի վաղուց հետէ ո՛չ առնէին հայք ի հինահարութեանցն Իսմայէլի, բայց միայն ի ժամ խորհրդածութեան սրբոյ պատարագին. և ո՛չ լուծանել զճրագալոյցսն ծննդեանն և յարութեանն, բայց միայն ձկամբ և ձիթով»⁵⁰:

Թագը և այս նախապայմանները Կիլիկիա բերած Մայնցի արքեպիսկոպոսը Լեոնին փոխանցում է նաև հետևյալը. «Եւ յորժամ զայդ առնիցէք, ասէ, ոչ ինչ

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 90-92:

⁴⁹ Սրբոյն **Ներսէսի Լամբրոնացոյ Պատասխանիք խնդրոյն Յունաց**, հետևյալ գրքում՝ **Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ, Նամականի**, ի Վենետիկ, ի Սբ. Ղազար, 1865, էջ 217-219: Մաղափա աբ Օրմանյանը, մեկնաբանելով Լամբրոնացու թղթի այս հատվածը, նկատում է. «Փակ պատարագներ յունական ձևի նմանողոթիւն է, և պէտք չէր այդչափ զայրանալ Հայոց դէմ, մանաւանդ որ նոյն սովորոթիւնը նաեւ վարի վանքերը, այսինքն Կիլիկիոյ մէջ ալ կը պահուի եղեր տակաւին» (**Օրմանյանը Մաղափա աբ, Ազգապատում**, Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին, 2001, հ. Ա., 1777): Օրմանյան սրբազանի սույն դիտողությունը սակայն ինչ-որ թուրիմացության հետևանք է, քանի որ բյուզանդական ծեսում փակ պատարագը վկայված չէ:

⁵⁰ **Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց**, աշխ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ. հրատ., 1961, էջ 156-157:

փոյթ մի՛ առնիցէք զտրոց և զընծայից կայսերն և պապին վասն թագիր: Ապա թէ՛ ո՛չ առնիցէք՝ հրաման ունիմ, ասէ, անշափ գանձս առնուլ ի ձէնչ ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց»⁵¹:

Հատինների պահանջները դժվարության առաջ են կանգնեցնում Լևոնին, քանի որ Հայոց կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսները հանձն չեն առնում կատարել ծիսական փոփոխություններ: Ի վերջո, Լևոնը որոշում է կեղծ խոստում տալ պապի նվիրակին, որ հայերն անհապաղ կկատարեն պահանջները, սակայն վերջինս պահանջում է տասներկու եպիսկոպոսների երգումը: Ի վերջո, «Եւ հաւանեցոյց Լեոն զեպիսկոպոսունսն յանձն առնուլ զերգումն: Եւ արարին եպիսկոպոսքն զբան երգմանն, յորոց մի էր եպիսկոպոսն Տարսոնի Ներսէս Լամբրոնեցի, զոր վերագոյն յիշեցաք, և Յովսէփ կողմանցն Անտիոքու, առաջնորդ վանացն, որ կոչի Յեսուանց, և Յովհաննէս, որ եղև կաթողիկոս, և Անանիա՝ որ եղև հակաթոռ ի Սևաստ, և այլք ընդ նոսա»⁵²:

Թե ի՛նչ է եղել այս երգումը տալուց ու Լևոնի թագադրությունից հետո, Կիրակոս Գանձակեցին չի պատմում: Բայց թեմային նա անդրադառնում է հետո, երբ պատմում է ծիսական բարեփոխումներ փափագող Զաքարե ամիրսպասալարի ձեռնարկումների մասին: Հնդառաջելով նրա խնդրանքին՝ Լևոն արքան և Դավիթ կաթողիկոսը 1203 թ. Սսում ժողով են գումարում և Հայք ուղարկում ժողովական որոշումներ՝ ամփոփված ութ կետերում: Դրանցից առաջինը հրահանգում էր. «Մատուցանել զպատարագն սուրբ դպրաւ և սարկաւագաւ, որպէս օրէնն է»⁵³, իսկ հինգերորդը կարգադրում էր «Պատարագ մատուցանել և կեն-

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 157: Ուշագրավ է, որ նշված ժամանակաշրջանում Հռոմի եկեղեցին կիրառում էր այսպես կոչված «արգելք» (լատ. interdictum), որն իր զարգացումն ապրեց ԺԱ. դ. սկսյալ: Ինտերդիկտումը, այսինքն՝ եկղց. արարողություններից ժողովրդին զրկելը, հռչակվում էր առանձին ֆաղաֆների և նույնիսկ երկրների հասցեին: 1031 թ. Լիմոժի ժողովը կանոնակարգեց ինտերդիկտումի սկզբումները, որոնց համաձայն՝ պատժված բնակավայրում արգելվում էր կատարել եկղց. ծեսեր, պատարագը մատուցվում էր դոմփակ՝ առանց աշխարհականների մասնակցության, գործվածով ծածկված խաչերով ու սրբապատկերներով, իսկ մասնավոր արարողություններից թույլատրվում էր միայն մկրտությունն ու ծանր կամ մահամերձ հիվանդների Հաղորդություն տալը: «Արգելքն» ավելի հաճախ սկսեց գործադրել Իննովկենտիոս Գ. պապը (1198-1216 թթ.), որը կիրառում էր այն՝ պատժելու համար եվրոպական մի շարք երկրների գահակալներին ու հաստատելու համար իր գերիշխանությունը նրանց հանդեպ (տե՛ս A. Г. Крысов, В. В. Тюшагин, “Интердикт”, *Православная Энциклопедия*, кн. 23, էջ 112-115): Փաստորեն, այս առումով հասկանալի է դառնում, թե ինչու՞ պապը դոնսկի արարողություններ վերացնելու պայմանը ներառեց երեք կարևորագույն պահանջների մեջ. եթե բյուզանդացիները այս հարցում տեսնում էին եկեղեցաբանական խնդիր, ապա պապական Աթոռը հետամուտ էր Կիլիկիո հայոց գահակալի հանդեպ իր գերիշխանության հաստատմանը:

⁵² Կիրակոս Գանձակեցի, *Նշվ. աշխ.*, էջ 157-158:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 169: Հմմտ. Մուրադյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 245:

դանեաց»⁵⁴: Նկատելի է, որ թեպետ Կիրակոսը թվարկում է ութ կետ, սակայն հավելում է. «Զայսոսիկ և որ նման սմին գրեցին ի ժողովն յարեւմտից եւ առաքեցին յարեւելս առ Զաքարիայ»⁵⁵: Հետեւաբար, Սսի ժողովի ծիսական բարեփոխումների առաջարկը չի բավարարվել լոկ ութ կետերով, այլ եղել է ավելի ընդգրկուն մի փաթեթ, որի մեջ, կարելի է ենթադրել, ներառված է եղել նաև փակ պատարագի խնդիրը, հատկապես որ այն սերտորեն կապված էր մեռելոց պատարագներին: Ձնայած Զաքարեի գործադրած բոլոր ջանքերին՝ ներառյալ բռնի ուժը, բուն Հայքի «եկեղեցիքն ամենայն առաջին պաշտամամբք վարեցան»⁵⁶:

Ի դեպ, պետք է նկատել, որ Համբրոնացուց հետո Կիրակոսը երկրորդ հեղինակն է, որը խորհել է դոնփակ պատարագի առաջացման պատճառների մասին: Բայց Տարսոնի առաջնորդի պես նա էլ ճշգրիտ ոչինչ չի իմացել՝ սահմանափակվելով սոսկ ենթադրություններով. «...Զպատարագն սուրբ ոչ մատուցանէին սարկաւազաւ և դպրաւ, այլ միմեանց քահանայքն սպասաւորէին: Կարծեմ թէ զայս սովորութիւն էին կալեալ ի բռնութենէն տաճկաց, որ ոչ տային համարձակ պաշտել զպաշտօնս իւրեանց քրիստոնէից, այլ և ո՛չ զգրունս եկեղեցեաց իշխէին թողուլ ի բաց ի սոսկալի խորհրդոյն, զի մի՛ ոճիրս ինչ գործեսցեն ալլազգիքն...»⁵⁷: Առաջին հայացքից Կիրակոս Գանձակեցու պատճառաբանությունը միանգամայն տրամաբանական է, քանի որ սելջուկ նվաճողները կարող էին ներխուժել եկեղեցի ու պղծել այն: Բայց նրա ենթադրությունը տկարանում է այնու, որ Գանձակեցուց առաջ ապրած հեղինակների մոտ նմանատիպ որևէ պատճառաբանություն չկա, բերված բոլոր փաստարկներն ու վկայությունները բացառաբար աստվածաբանական են:

Այսպիսով, Զաքարյանների շրջանի Հայաստանում դոնփակ պատարագի ծիսակարգը դեռևս կենսունակ էր⁵⁸: Դրա մասին եզակի տեղեկություններ է պարունակվում ձեռագրերում Հովհան Դամասկացուն վերագրված «Պատասխանիք առ Հայս» պոլեմիկ երկում, որի հավանական հեղինակն է համարվում Պղնձահանքի Սբ. Աստվածածին վանքի միաբան Սիմեոնը (շուրջ 1188-1255 թթ.): Ինչպես ցույց է տվել այդ կարևորագույն երկը հրատարակության պատրաստած երախտաշատ Պ. Մ. Մուրադյանը, դրա առաջին երկու մասերը Արսեն Իզալթոյեցու արդեն հիշված երկի հայերեն թարգմանությունն են⁵⁹, իսկ երրորդ

⁵⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 170: Հմմտ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 243:

⁵⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 169:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 178:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 174:

⁵⁸ Հացունի, նշվ. աշխ., էջ 70-72:

⁵⁹ Պ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 59:

մասը պատկանում է հայ ուղղափառ (օրթոդոքս) մատենագրի գրչին, որտեղ նա սուր քննադատության է ենթարկում Հայ եկեղեցու դավանական և ծիսական մի շարք երևույթներ: Հայերենի փոխադրելով *Կեղծ-Սահակի*՝ դոնսկի պատարագի մասին վերոմեջբերյալ հատվածը՝ Սիմեոնն ավելի մանրամասն է այն ներկայացնում՝ ըստ երևույթին համապատասխանեցնելով իր ժամանակներին. «ԺԵ. Եւ զի ի ժամու աղօթիցն կամ հաղորդութեանն յեկեղեցիս ոչ մտանեն. այլ փակեալ են բնաւ եկեղեցիք նոցա. մինն միայն մտանէ ի նմա յերիցանցն եւ գաղտ պատարագէ»⁶⁰:

Շատ ավելի խոսուն է հեղինակի ինքնուրույն հատվածը, որտեղ նա հատուկ անդրադառնում է փակ պատարագի խնդրին: Սիմեոն Պղնձահանեցին, դիմելով հակաքաղկեդոնական հայ հոգևորականներին, գրում է. «...ի նախնեաց ձերոց զշինեալն եւ զհաստատեալսն եկեղեցիսն, ի տունս աղօթից եւ ի ժողովարանս հաւատացելոց դոնսկի արարեալ որջացուցիք, եւ ոչ քահանայք եւ ոչ ժողովուրդք մտանէք ի նմա: Եւ եթէ երբեք ի մեծ ոմն եկեղեցի մտեալ՝ մի երէց ունելով ընդ ինքն մի բաղարջիկ և դոնսկակեալ գաղտ ուտէ եւ եկեալ ելանէ. եւ զհին մեծամեծ եկեղեցիք բաժանեալ յիւրաքանչիւր անկիւնս, ի մթան ուրեք, միոյ միոյ երիցու սեղանս կանգնեալ, ոչ ունելով սպասս խորհրդականս, եւ ոչ հանդերձս քահանայականս, եւ ոչ քահանայք ի միասին պատարագեն, եւ ոչ միմեանս հաղորդին, եւ ոչ ժողովոյն թուլացուցանեն տեսանել կամ հաղորդիլ, ո՛չ սարկաւագունս ունելով եւ ոչ սպասաւորս համաձայնս, եւ ոչ պատարագամատոյցս առաքելադիրս եւ ոչ զաղօթամատոյցս նոցա արարեալ, այլ՝ նորս եւ այլանդակս»⁶¹:

Շարունակելով իր քննադատությունը, Պղնձահանեցին գրում է. «...նոյնպէս եւ նախնին ձեր Սուրբն Գրիգոր, եւ որք ընդ նմա յետոյ, ամս չորեքհարիւր ընդ նոսա միացեալ էր, մինչեւ ի ժողովն Մանձկերտի, որպէս վկայեն եկեղեցիք հին ի նմանէ օրհնեալքն, մեծամեծք յոյժ եւ մեծախորանս՝ ունելով Սարկաւագանոցս եւ Երախանոցս: Ունի ի խորանին եւ զաթոռս քահանայակցաց պատարագին, եւ զարդարեալ են պատկերօք տնօրինականացն եւ ամենայն սրբոց: Այս ամենայն վկայեն զմիաբանութիւնն»⁶²: Իսկ ձերդ այժմ որպէ՞ս է կամ զի՞նչ կոչելի

⁶⁰ Պ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 85: Հմմտ. «Եւ զի ի ժամու հաղորդութեանն ոչ մտանեն յեկեղեցիս, եւ ոչ յայլ աղօթս, գրեալ է յեկեղեցեաց խորհուրդն» (նույն տեղում, էջ 163):

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 112:

⁶² Ուշագրավ է, որ թե՛ Լամբրոնացու, թե՛ Պղնձահանեցու համար հայոց տաճարների կատարյալ չափանմուշը Լուսավորչի ու նրա հետմորդների կառուցած եկեղեցիներն են: Չափազանց ուշագրավ են Սիմեոնի հիշատակած «Երախանոց»ը, «Սարկաւագանոց»ը և «զաթոռս փահանայակցաց պատարագին»։ առաջինի տակ պետք է հասկանալ նախագավիթները (էփանարքեսները), որոնք կարելի է տեսնել Պղնձահանի (Ախթալայի), Սեդվու, Կիրանց, Թեժա-

է, հանդերձելոց եւ կացելոց եւ ի բաց մերժելոցն յամենայն եկեղեցեացն եւ ձերոցդ եւս: Ոչ գոյ ձեր եկեղեցի աղօթանոց, այլ փակեալ դրամբք կան, եւ դուք ժամատունս յորմանց շինեալս կամ բոլորովիմբ ի տունս երիցանց ի գեղի, կնաւ եւ աղախնօք եւ որդւովք եւ եզամբ եւ իշօք ու հաւօք եւ անմտիւք բնակին ի նմին խաւարի, ո՛չ գոլով ոչ մի ի նշանաց Աստուծոյ՝ անդ ժողովեալ ի գիշերի»⁶³: Ըստ Սիմեոնի՝ ժամատանը կատարվել է գիշերային ժամերգությունը՝ բաղկացած շարականների կրկնողաբար երգեցողությունից, որը և ձգվել է մինչև առավոտ⁶⁴:

Սիմեոն Պղնձահանեցին անգնահատելի տեղեկություններ է տրամադրում փակ պատարագի արարողակարգի մասին. «Ապա թէ մեռելոյ ուրեք բերեալ արծաթ ժամս խնդրեն, յայնժամ յիշէ, եթէ գոյ ուրեմն եկեղեցի, և դիմէ ի նա մի յերիցանցն՝ ունելով ի ձեռինն մի բաղարջիկ փոքրիկ եւ փարձ սակաւ գինեաւ, եւ գտանէ զնա փակեալ ի բազում աւուրց, եւ մտեալ ի նմա, դնէ զայն բաղարջիկն եւ զգինին ի վերայ սեղանոյն, մեր կալով նմա իւրով սովորական զգեստին, որ զամենայն աշխատութիւն և զկարիս մարմնոյ կատարէր, և ամբարձեալ զձեռն սկսանի ասել զբանսն, զոր սուտ Եպիփանն շարադրեալ է, և շարժէ փոյթ ընդ փոյթ զմատուսն, եւ այնպէս դողացուցանէ զշրթունս՝ ասելով զբանս՝ երկուցեալ թէ ի մոռացմանէ մնասցէ ինչ ի նոցանէ. եւ զայս փութապէս արարեալ՝ կատարէ զաղօթսն եւ ուտէ զայն բաղարջիկն եւ ըմպէ զգինին, ջնջէ մատամբն զսկիհն եւ լիզէ բերանովն, եւ փոյթ ընդ փոյթ ելանէ առ այրսն դատարկ եւ ոչինչ ունելով նոցա մասն ընդ ինքն, այլ աչօք շարժեցելովք, դնէ ձեռն ի գլուխս ընդ առաջ եկելոցն եւ գնայ փոյթ»⁶⁵:

նույնի վանքում, Տիգրան Հոնենցի եկեղեցում, «սարկաագանոց»ը հարավային ավանդատունն է, իսկ երկրորդը սինթրոնն է, որը լավագույնս պահպանվել է հենց Պղնձահանի կաթողիկեում: Առհասարակ, Սիմեոնի մեջբերված հատվածներն անգին են՝ Զաֆարյանների շրջանի ուղղափառ հայոց եկեղեցիների հորինվածքի աստվածաբանական ենթահողը հասկանալու համար:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 116:

⁶⁴ Նույն տեղում:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 117: Սիմեոնի նկարագրությամբ՝ փակ պատարագի արարողակարգը բաղկացած է եղել Սևեռոս Ամտիոխացու գործերի ընթերցումից, նզովներեից կն: Այս տեղեկությունները բնականաբար, չեն կարող նշգրիտ համարվել: Բայց մնացած նկարագրությունը մոտ է նրան, ինչ պատմում է Լամբրոնացին՝ գրելով. «Զեկեղեցիս՝ Քրիստոսի անդամոցս ընդդիմ փակեցին, և անօրինաց մահատուն արարին: Զպատարագիս հաղորդութիւն ի կենդանեացս հանին, և ի մեռեալս վաճառեցին: ...Այլ միայն մտեալ զաղտագողի ի ծերպս խորանացն ծակոց՝ ամրափակեմք գորունս, և անդ շոտափոյթ երազմամբ զյափտեանն ասեմք և զամեն: Հրամայեմք և առնեմք, և փոքրապէս արտաքս ելանեմք... Քառասուն տարոյ պատարագոյն դեռ ևս տկարանայ գիտել, թէ ո՛ր է ի պատարագս սարկաագի բան, և ո՛ր ժողովրդեանն. հանգի և ոչ բնաւ կացեալ է նմա աղընթեր կամ սարկաագ պաշտել կամ ժողովուրդ աղօթել, այլ իմեն միայն ի ներոյ փակեալ դրանցն է զգործն կատարեալ» (Լամբրոնացի, նշվ. աշխ., էջ 439-440):

Սիմեոնից տեղեկանում ենք նաև, որ ԺԳ. դ. տակավին պահպանվում էր Ավագ հինգշաբթի հաղորդվելու արգելքը. «Եւ զի ի Մեծի Հինգշաբթոջն ոչ հաղորդին, եւ բնաւ ոչ հաղորդին, զի ոչ ունին մասն հաղորդութեան. զի զմինն զայն բաղարջ քահանայն ուտէ եւ այլ ոչ ինչ ունի, բայց միայն անօրհնեալ հաց, զոր խաղուկն կոչեն ինքեանքն, զայն տալոյ ժողովոյն իւրեանց, եւ գինի սակաւ, եւ հաղորդութիւն ասեն գոլ»⁶⁶:

Դոնսկիական պատարագը ԺԳ-ԺԴ դդ.

Այդուհանդերձ, ըստ երևույթին ԺԳ. դ. ինչպես Կիլիկիայում, այնպես էլ բուն Հայքում քայլեր էին ձեռնարկվել դոնսկիական պատարագները վերացնելու կամ գոնե սահմանափակելու ուղղությամբ: Դրա մասին ունենք մի քանի կողմնակի ակնարկ.

ա. Մխիթար Գոշն արգելում է քորեպիսկոպոսներին փակել եկեղեցու դուռը՝ ընթրիքի կամ մեղքերի պատճառաբանությամբ: Սակայն Դատաստանագրքի այս հրահանգի ենթատեքստն այնքան էլ պարզ չէ, երևում է, որ խոսքը դոնսկիական պատարագի մասին չէ⁶⁷:

բ. Կիրակոս Գանձակեցին, որն իր Պատմությունը գրել է ԺԳ. դ. 40-60-ականներին, դոնսկիական պատարագի վերաբերյալ արդեն մեջբերված հատվածում կիրառում է անցյալ ժամանակը, ինչից տպավորություն է ստեղծվում, որ փակ պատարագն իր ժամանակներում արդեն չէր կատարվում կամ գոնե նվազ տարածված էր:

գ. 1248 թ. Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի կաթողիկոսի (1221-1267 թթ.) նախագահությամբ գումարված Սսի ժողովը հրապարակել է եկեղեցական կյանքին վերաբերող մի շարք բարենորոգչական կանոններ, որոնց մեջ դոնսկիական պատարագը նշված չէ:

դ. Դոմինիկյան վանական Բուրհարդուս դե Մոնթե Սիոնը, որը Կիլիկիա է այցելել 1284 թ. գարնանը, մեծ տպավորությամբ ու արժեքավոր մանրամասներով է նկարագրում հայոց պատարագի արարողությունը⁶⁸: Սա նշանակում է, որ եվրոպացի ճանապարհորդն ականատես է եղել հանդիսավոր ծիսակատարությանը, և հետևաբար, պատարագը դոնսկիական չի եղել:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 164: Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքից», ընդհակառակն, տպավորություն կարող է ստեղծվել, որ դրա գրության ժամանակ արդեն թույլատրված էր Ավագ հինգշաբթի հաղորդվել, արգելված էր միայն պահել լուծել (տե՛ս Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխ. Խ. Թորոսյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1975, էջ 96, 362-363):

⁶⁷ Մխիթար Գոշ, նշվ. աշխ., էջ 118, 382:

⁶⁸ Ա. Հովհաննիսյան, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, աշխատասիրել և ներածությունը գրել է Պ. Հ. Հովհաննիսյանը, Ս. էջմիածին, 2007, էջ 23-27:

ե. Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի († 1305 թ.) Գրիգոր է. Անավարզեցի կաթողիկոսին (1293-1307 թթ.) 1293 թ. ուղղված թղթում փակ պատարագի մասին հիշատակություն չկա⁶⁹:

զ. 1341 թ. ունիթոոսների կողմից Հայ եկեղեցուն վերագրված 117 «մոլորություններից» թիվ ԿԵ.-ն այն է, որ «գուռերը փակելով պատարագ կը մատուցանեն»⁷⁰: Սրան ի պատասխան Մխիթար Գոնեցիի կաթողիկոսի (1341-1355 թթ.) նախագահությամբ գումարված Սսի ժողովի 1343 թ. մասնակիցներն ասում են հետևյալը. «Մեծ Հայոց մէջ միայն տեղտեղ մնացած են անհաւատներուն վախէն, բայց վերացման ատեն դուռերը կը բանան և ժողովրդեան ցոյց կու տան»⁷¹:

Արդ, ինչպե՞ս է լուծվել դոնփակ պատարագի խնդիրը: Այս հարցի պատասխանը գտնում ենք Գրիգոր Տաթևացու (1346-1409 թթ.) քարոզչերում, որտեղից պարզ է դառնում, որ փակ պատարագի արարողությունը նրա օրոք արդեն սահմանափակվել էր Մեծ պահքի քառասնօրյա շրջանով: Այսպես, մեծանուն վարդապետը նշում է Մեծ պահքի վեց ծիսական առանձնահատկություն, որոնք են հետևյալը. «Նախ՝ փակել դրան եկեղեցւոյն: Երկրորդ՝ պատարագ ոչ մատուցանել եւ ոչ աւետարան ընթեռնուլ: Երրորդ՝ զհին մարգարէսն ընթեռնուլ: Չորրորդ՝ հանգստեան կարգ ոչ կատարեմք: Հինգերորդ՝ զի տօն ոչ կատարեմք: Վեցերորդ՝ զի կարգ ժամատեղաց փոխի»⁷²: Այսպիսով, առաջին առանձնահատկությունն է այն, «որ ի քառասնօրեաց պահս փակի դուռն եկեղեցւոյն. և արտաքոյ աղօթեմք...»⁷³: Տաթևացին տալիս է սրա երեք աստվածաբանական հիմնավորում՝ սքոլաստիկ ոճով.

ա. եկեղեցին դրախտն է, ուստի ինչպես որ Ադամը դրախտից դուրս արտաքսվեց և եդեմի դուռը փակվեց, այնպես էլ մենք եկեղեցուց դուրս ենք մնում

⁶⁹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արաբեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 449-463. հմմտ. Տեառն Ստեփաննոսի Սիւնեաց նախագան Արհիպիսկոպոսի, Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց, Կոնստանդնուպոլիս, 1756, էջ 180-185:

⁷⁰ Օրմանեան Մաղաֆիա արք., նշվ. աշխ., հ. Բ, 2204:

⁷¹ Նույն տեղում, 2205: Ի դեպ այն, որ Հայաստանում տեղ-տեղ եկեղեցուց դուրս արարողությունները դեռևս կատարվում էին, երևում է Ժ.Բ.-Ժ.Գ. դդ. մատենագիր Մովսես Երզնկացու տեղեկություններից (տե՛ս «Մովսեսի Հայոց վարդապետի գրեալ պատասխանի բողոքն Տրապիզոնի առ հատուածեալն Գրիգոր Երէց», *Էջմիածին*, 1975, Գ, էջ 50-52): Հ. Վարդան Հացունին ևս ցույց է տալիս, որ այս ժամանակաշրջանում դոնփակ մեռելոց պատարագները դեռևս ամբողջությամբ չէին վերացել: Այդ թիվ պատարագների դադարումը, ավելի ճիշտ՝ սահմանափակումը Մեծ պահքով նա թվագրում է մոտավորապես ԺԵ.-ԺԶ. դդ. (տե՛ս *Հացունի*, նշվ. աշխ., էջ 70-73, 78-79):

⁷² Գրիգոր Տաթևացի, *Ձմեռան հատոր*, տպեալ յամի 1740 ի Կ. Պոլիս, վերատպեալ ի Տպարանի Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1998, էջ 356:

⁷³ Նույն տեղում:

մինչև Քրիստոսի խաչելությունն ու Հարությունը, այսինքն՝ Զատիկի տոնը⁷⁴:

բ. Եկեղեցու նախատիպն է եռահարկ Նոյան տապանը: Ըստ այսմ՝ ներքին հարկը ժողովրդի տեղն է, միջինը՝ սարկավագների ու դպիրների, վերինը՝ քահանաների ու պատարագի: Եվ ինչպես որ տապանի դուռը յոթն օր փակ մնաց, իսկ ուլքեր դրանից դուրս գտնվեցին, կորստյան մատնվեցին անձրևով, այնպես էլ եկեղեցու դուռը շաբաթը յոթն օր փակ է մնում, և ուլքեր դրանից հետո մուտք չեն գործում եկեղեցի, պիտի կորսվեն հրեղեն անձրևով⁷⁵:

գ. Ինչպես որ Հին Ուխտում բորոտացած անձը յոթն օր դուրս էր մնում բանակատեղիից, և ապա քահանայի լվացմամբ ու զոհաբերությամբ նորից մտնում էր բանակատեղի, այնպես էլ մենք՝ հոգևոր բորոտներս, յոթը շաբաթ դուրս ենք մնում եկեղեցուց, և ապա խոստովանությամբ ու Հաղորդությամբ մաքրված՝ մուտք ենք գործում տաճար:

Գալով երկրորդ առանձնահատկությանը՝ Գրիգոր Տաթևացին նշում է, որ ըստ Հայրերի սահմանած կանոնների՝ Մեծ պահքի օրերին պատարագ չի մատուցվում, բացի շաբաթ և կիրակի օրերից⁷⁶: Այս օրերին մատուցվում է դոկտրինայի պատարագ, ընդ որում՝ պատարագի կարգն էլ կրճատված է՝ «և է՛ ինչ որ նուազի որպէս պատարագի ժամն»⁷⁷:

Պատասխանելով այն հարցին, թե ինչու՞ է ամբողջ ժողովրդից միայն մեկ քահանա արժանանում եկեղեցի մտնելու և պատարագ մատուցելու, Տաթևացին առաջ է բերում երեք բացատրություն.

ա. Ինչպես որ մեղանշած մարդկության հետ Աստված խոսում էր ընտրյալ արանց, զորօրինակ՝ Նոյի, Մելքիսեդեկի, Աբրահամի և Մովսեսի միջոցով, այնպես էլ «աստ ի ձեռն միոյ քահանայի ներգործէ զհաշտարար փրկութիւն մեր»⁷⁸:

բ. Ինչպես որ Հին Ուխտում միայն քահանայապետն ու քահանաներն էին մտնում Տաճար, իսկ ժողովուրդը մնում էր դրսում, այնպես էլ «մին քահանայն ի տաճարին քաւէ զմեղս մեր որք արտաքոյ եմք»⁷⁹:

գ. Ինչպես որ մեր Քահանայապետ Քրիստոսը մտավ վարագույրի ներքին կողմը և հանդիման եղավ Հորը (տե՛ս Եբր. 6, 19-20), իսկ մեզ խոստացավ նույնը՝ հասարակաց հարությունից հետո, նույն օրինակով էլ մեկ քահանա է վարագույրից ներս մտնում ու պատարագում, մինչև որ մենք հարության հույսով արժանի լինենք մտնել եկեղեցու արքայություն:

⁷⁴ Նույն տեղում:

⁷⁵ Նույն տեղում:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 356, 357:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 357:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 358:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 358:

Արդի ծիսակարգը

Գրիգոր Տաթևացուց մինչև Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը (1763-1780 թթ.) ընկած ժամանակահատվածում զգալի փոփոխություն էր կատարվել նաև Տաթևացու նկարագրած արարողակարգում: Այդ փոփոխություններն արտացոլված են հենց Սիմեոն կաթողիկոսի խմբագրած Տոնացույցում, որն առ այսօր Հայ Առաքելական Եկեղեցու ծիսական ուղեցույցն է: Ըստ սիմեոնյան Տոնացույցի՝ Բուն բարեկենդանի կիրականամուտի երեկոյան ժամերգության ընթացքում «քարշեալ զվարագոյրն՝ ծածկեսցեն զսեղանսն, յօրինակ արտաքսմանն Ադամայ ի դրախտէն, եւ ոչ համբուրեսցեն այսուհետեւ զաւետարանն...»⁸⁰: Ըստ այսմ էթե առաջներում փակվում էր եկեղեցու դուռը, ապա այժմ՝ միայն խորանի վարագույրը⁸¹:

Երկրորդ կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ Մեծ պահքի պատարագին «Հանգստեան շարական, և Խորհուրդ խորին, և Յայս յարկ նուիրանաց, ոչ գոն»⁸²: Այսինքն՝ Քառասնորդաց պահքի ընթացքում պատարագն սկսվում է Ճաշու ժամերգությամբ և ոչ թե լատինական ծիսակարգի հետևողությամբ կազմված առաջին մասից (զգեստավորում, խոստովանություն, լվացում և մուտք խորան): Սա մի «ներքին» վկայություն է այն մասին, որ փակ պատարագի արարողակարգը ձևավորվել է նախակիրիկյան շրջանում:

Տոնացույցը բացառություն է անում Գրիգոր Լուսավորչի «սոսկալի շարչարանացն եւ մտին ի Վիրապն» (Մեծ պահքի 6-րդ շաբաթ օրը) տոնի համար: «Եւ յորում խորանի մատուցանելոց ես զպատարագն, զայն խորանն միայն բացցես. իսկ զկնի պատարագին դարձեալ փակեա՛»⁸³:

Հաջորդ անգամ խորանը բացվում է Ծաղկազարդի կիրականամուտի երեկոյան

⁸⁰ Ժամակարգութիւն Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ յորում պարունակին Սաղմոս Դաւթի, Ժամագիրք ատենի եւ Տօնացոյց (նամանապոյսիւմ 1915 թ. Դ. տպագրութիւնից), ի Վաղարշապատ, ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, ⁶ 1999, էջ 462:

⁸¹ Հ. Վարդան Հացունու կարծիքով՝ այս կարգը Սիմեոն կաթողիկոսի նորամուծությունն է, այն «նորամուտ է, չունին զայն գրչագիրք»: Ըստ նրա՝ խորանի մեծ վարագույրը ևս նոր երևույթ է, հայոց եկեղեցիների հին վարագույրը պատել է միայն սբ. սեղանը, և ոչ թե խորանն ամբողջությամբ: Բացի այդ՝ խորանն ունեցել է դռներ (Հացունի, նշվ. աշխ., էջ 73-74): Հացունու մետ այնքան էլ պարզ չէ, թե ինչպիսիք են եղել այդ դռները, սակայն մեր կարծիքով՝ դռնի այն փոքր դռներն են, որոնք կարելի է տեսնել Տյառնըղատաշի կիրիկյան մանրանկարներում: Միով բանիվ՝ թե՛ վարագույրը, թե՛ դռները փակել են միայն խորանի ամպփովանին:

⁸² Ժամակարգութիւն Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ, էջ 462:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 466: Օրմանյան սրբազանը բացառություն է համարում Ավետման ու Տյառնըղատաշի տոները (տե՛ս Մաղաֆիա արք. Օրմանյան, Ծիսական բառարան, Երևան, 1992, էջ 11, 13, 29): Քանի որ Սիմեոնի Տոնացույցն այս տոներին բաց պատարագ մատուցելու մասին որևէ նշում չունի, պետք է ընդունել, որ այդ օրերին խորանը բացելու կարգադրություններն արվել են Երևանցի կաթողիկոսից հետո, ԺԹ. դ. ընթացքում:

ժամերգությանը⁸⁴, այնպես որ նույն տոնի պատարագն էլ բաց է: Ծաղկազարդի օրը՝ ժ. 9-ին (մեր ժամանակով՝ ժ. 15.00) հոգևորականությունն ու ժողովուրդը «ժողովեսցին ի դուռն եկեղեցւոյն»⁸⁵: Կատարվում է անդաստանի արարողություն, «եւ ապա եկեսցեն ի գաւիթն՝ փակեալ ունելով զդուռն եկեղեցւոյն»⁸⁶: Դրանից հետո կատարվում է «Դոնբացեքի» տպավորիչ արարողությունը, որը «զկատարածի գալստեանն եւ զդատաստանի աւուրն ունի զխորհուրդ»⁸⁷: Դոնբացեքի վերջում տաճարի դուռը բացվում է, «եւ ժողովուրդքն ամենեքեան մտցեն յեկեղեցին հոգևոր ուրախութեամբ»⁸⁸:

Ուշագրավ է Տոնացույցի հրահանգը՝ կապված Ավագ հինգշաբթիի հետ. «Իսկ ի յերրորդում ժամու ժողովեսցին ի դուռն եկեղեցւոյն վասն արձակելոյ զապաշխարողսն, թէ իցէ եւ թէ ոչ՝ զկարգն կատարել պարտ է»⁸⁹: Արարողությունն ավարտվում է եկեղեցու ներսում, որտեղ «դիցեն զսուրբ խաչն եւ զաւետարանն առաջի բեմին եւ համբուրեսցեն, եւ տացեն զչորեքդրամեանն, զոր կարգեաց Մովսէս Ղեւտացւոցն: Եւ օրհնեսցէ քահանայն զապաշխարողսն, եւ արձակեսցէ»⁹⁰: Նույն օրվա 6-րդ ժամին, ըստ Տոնացույցի հրահանգի՝ «ժողովեսցին յեկեղեցին, ծածկեսցեն զսեղանն»: Սկսվում է երեկոյան ժամերգությունը, որի ընթացքում պատարագիչը բարձրանում է խորան, զգեստավորվում ու սկսում պատարագի արարողությունը մինչև «Հավատամքը»: Ճաշու Ավետարանն ընթերցում է սարկավագը խորանից, որից հետո «բացցեն զսեղանն, եւ ասասցեն զՀաւատամքն»⁹¹: Ավագ հինգշաբթիի այս պատարագի յուրահատկությունն է նաև Բարսեղ Կեսարացու՝ Հաղորդության մասին փոքրիկ ճառի ընթերցանությունն ի լուր ժողովրդի. «Իսկ յորժամ պատարագիչն հասանիցի յայն տեղին, յորում ասէ. եւ տուր մեզ համարձակաձայն, ելցէ աւագ երէցն ի բեմն՝ ունելով ի ձեռին զխաչն եւ զաւետարանն, եւ կարկառելով զձեռն, զեկուցանէ ժողովրդեան զբան սրբոյն Բարսղի ի լուր ամենեցուն»⁹²: Եվ ամենակարևորը՝

⁸⁴ Ժամակարգութիւն Հայաստանեայց Սուրբ եկեղեցւոյ, էջ 467:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 468:

⁸⁶ Նույն տեղում:

⁸⁷ Նույն տեղում:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 469:

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 470: Այս, ինչպես նաև Դոնբացեքի արարողությունները առանձին ուսումնասիրության նյութ են: Այստեղ սահմանափակվենք միայն նշելով, որ ըստ հայկական աղբյուրների՝ ապաշխարողների շարքին դասելու և հետագայում արձակելու կարգն ունի երուսաղեմյան ծագում, և հայերենի է թարգմանվել Արշանի ու Կորյունի ձեռքով (տե՛ս **Գրիգոր Տաթևացի**, *Գիրք Հարցմանց*, Երուսաղեմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 21993, էջ 658. նույն, *Ձմեռան հատոր*, էջ 356):

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 471:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 472:

⁹² Նույն տեղում, էջ 472:

Տոնացույցում վերականգնված է Ավագ հինգշաբթի հաղորդվելու վաղնջական ավանդությունը. «Եւ ապա հաղորդեսցին արժանաւորքն, եւ արձակեսցին»⁹³:

Եվ վերջապէս, խորանը բացվում է Զատիկի Ճրագալույցի պատարագից առաջ՝ «Դանիէլի թղթի» ընթերցանությունից անմիջապէս հետո⁹⁴: Դրանով ապաշխարության ու փակ պատարագների ավելի քան քառասուն օր տևող շրջանն ավարտվում է:

Այսպիսով, դոնփակ պատարագի ավանդույթն ունեցել է հարյուրամյակների բարդ պատմական ընթացք: Այս սկզբնավորվել է Լ.-Թ. դդ.՝ լինելով հոգեհանգստյան մասնավոր արարողություն, և լայնորեն տարածվել է Բագրատունյաց, ապա և Զաքարյանների Հայաստանում: Այս աննախադեպ երևույթի ձևավորման մեջ թերևս իր ազդեցությունն է թողել նաև Մեծ Պահլավի ապաշխարության շրջանը՝ իրեն հատուկ խստապահանջությամբ: Դոնփակ պատարագը, լինելով շեղում հնավանդ կարգից, խիստ քննադատության է արժանացել ոչ միայն օտարազգի, այլև հայրենական եկեղեցական այրերի և մատենագիրների կողմից: Դրա շնորհիվ, Ժ. Դ. այդ ավանդույթը սահմանափակվել է միայն Քառասնորդական պահոց շրջանով, իսկ Ժ. Դ. զգալիորեն փոխվել է նաև դրա կարգը, քանի որ դոնփակից այն վերածվել է լոկ վարագույրով փակված պատարագի: Այդուհանդերձ, նախնական ավանդույթից պահպանվել է այն կարևոր բաղադրիչը, որ ժողովուրդը զուրկ է մնում Սբ. Հաղորդությունից, բացառությամբ Տյառնընդառաջի, Ավետման, Լուսավորչի մուտն ի վիրապ, Ծաղկազարդի տոներին և Ավագ հինգշաբթիին:

GEVORG KAZARYAN

THE TRADITION OF THE LITURGY BEHIND CLOSED DOORS IN THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH RITE

Key words: COVID-19, Armenian rite, Liturgy, gavit, Lent, Nersēs the Graceful, Nersēs Lamronats'i, Simeon Pghndzahanets'i, Grigor Tat'evats'i, Simeon Erevanats'i.

In 2020–2021, due to the spread of the COVID-19 pandemic, the entire Christian world began to conduct public worship behind closed doors. For the Armenian Apostolic Church this practice was not unprecedented because in the Middle Ages the Divine Liturgy behind closed doors was one of the most characteristic features of the Armenian rite. The origins of this remarkable phenomenon date back to the

⁹³ Նույն տեղում:

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 476:

8th-9th centuries, when funeral services in monasteries were conducted privately, without public participation. On the other hand, Lent, with its strict and restrictive instructions, seems to have contributed to the formation of this practice. Closed-door Divine Liturgy became widespread in the Bagratid and later in the Zak'arid periods of Armenian history, almost entirely replacing the celebration of the Bloodless Sacrifice with the entire clergy and people. This deviation was sharply criticized not only by the Byzantines, Latins and Syrians but also by local clerics and theologians such as Nersēs Lambronats'i and Simeon Pghndzahanets'i. This restricted the use of closed doors during the liturgy to the period of Great Lent in the 14th century, and four centuries later a radical change in the rite was introduced: while previously the doors were locked and the people assembled in the gavit' (narthex) during the whole Great Lent, from the 18th century onwards the Liturgy has been celebrated in the altar closed by a veil and the people gathering in the church but without the right to approach the Holy Communion, except for the feasts of the Purification, Annunciation, Entrance of St. Gregory the Illuminator into the Pit (the 6th Saturday in Lent), Palm Sunday and Holy Thursday.

ГЕВОРГ КАЗАРЯН

ТРАДИЦИЯ ЛИТУРГИИ ПРИ ЗАКРЫТЫХ ДВЕРЯХ В ОБИХОДЕ АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ

Ключевые слова: COVID-19, армянский обряд, Литургия, гавит (притвор), Великий Пост, Нерсес Благодатный, Нерсес Ламбронати, Симеон Пхиндзаханеци, Григор Татеваци, Симеон Ереванци.

В 2020–2021 гг. из-за пандемии COVID-19 весь христианский мир стал совершать богослужения при закрытых дверях. Для Армянской Апостольской Церкви данная практика не беспрецедентна, так как в Средневековье Литургия при закрытых дверях была одной из самых характерных особенностей армянского обряда. Корни этого примечательного феномена восходят к VIII–IX в., когда заупокойные Литургии в монастырях служили в частном порядке, без участия народа. В формирование этой практики, по-видимому, внес свой вклад и Великий Пост с его строгими ограничительными предписаниями. Литургия при закрытых дверях получила широкое распространение в Багратидский и, далее, в Захаридский периоды армянской истории, почти целиком вытеснив совершение Бескровной Жертвы с участием всего духовенства и народа. Это

отклонение стало предметом острой критики не только со стороны византийцев, латинян и сирийцев, но и отечественных церковных мужей и богословов – таких, как Нерсес Ламбронаци и Симеон Пхиндзаханеци. Благодаря этому, к XIV в. практика совершения Литургии при закрытых дверях была ограничена лишь периодом Великого Поста, а через четыре столетия была внесена серьезная поправка и в сам чин: если ранее на всю Четыредесятницу запирались двери церкви, а народ собирался в гавите (притворе), то с XVIII в. Литургия совершается в закрытом катапетазмой (завесой) алтаре, а народ находится в самом храме – впрочем, без права приступать к Чаше, за исключением праздников Сретения, Благовещения, Мук и Ввержения св. Григория Просветителя в ров (6-ая суббота Поста), Вербного воскресения и Великого Четверга.